

לטיט, ראה גמ' להלן (רא"ש י, כה). ויש שסובר שבתיורין מחדש רבי אמי שאף תנא קמא מודה שהחרוסת מצוה, אלא שלדעת תנא קמא הוא גם משום סכנה, ולכן לא מברכים עליו [כדרך שלא מברכים על מים אחרונים, ראה תוס' חולין (קה, א ד"ה מים)], ואילו לדעת רבי אליעזר ברבי צדוק הוא רק מצוה, ולכן מברכים עליו (רמב"ם בפיאה"ש לעיל קיד, א, ע"פ מרומי שדה שם).

וְצִרְיָה לְסִמּוּכִיהָ זָכַר לְטִיט – לעשותו עבה וסמך (רש"י; רשב"ם). ובירושלמי נחלקו, יש סוברים לעשותו עבה וסמך זכר לטיט, ויש סוברים לעשותו רק זכר לדם. ומנהג העולם לעשות כשתי הדעות, בתחילה עושים אותו עבה וסמך, ואחר כך עושים אותו רק (תוס'; טור א"ח תעג, ג, בשם רבינו יחיאל). ■ להלכה, יעשה את החרוסת עבה, זכר לטיט, ואחר כך נותנים בו מעט חומץ או יין אדום לרכו, ויהא זכר לדם (רמ"א תעג, א, ומשנ"ב שם, מח).

מְשֻׁנָּה. מְזוּג לֹו כּוֹס שְׁנִי, כדי לומר עליו את ההגדה וחצי הראשון של הלל (מאירי), או כדי להתמיה את התינוקות לשאול מדוע מוזגים עתה קודם הסעודה (רא"ש הלכות פסחים בקצה; טור א"ח תעג, ז), והיה מן הראוי למזוג הכוס לאחר אמירת ההגדה לפני אמירת 'לפיקר', אך מקדימים ומוזגים כעת, כדי לעוררם לשאול 'מה נשתנה' (ש"ע הרב שם, מ, משנ"ב שם, סז).

וְכָאֵן הֵבֵן שׁוֹאֵל אֲבִיו – 'כאן' הכוונה ששואל על מזיגת הכוס, מדוע מוזגים כוס שני לפני הסעודה (רש"י; רשב"ם), שאין דרך לשתות פעמיים קודם הסעודה (רשב"ן מאמר חמץ), או שידוע לבן שכל השנה מוזגים את כוס שני לברך עליו ברכת המזון, ושואל את אביו איך מוזגים כאשר עדיין לא אכלנו (נמוקי יוסף). ויש שפירש, שהיה הבן יכול לשאול כבר קודם, על אכילת הירק [- הכרספ] לפני הסעודה, שלא כבכל השנה, אך 'חכם באחור ישבחנה' (משלי כט, יא) להמתין בשאלתו, אולי יפרשו לו את טעם השינוי, או אולי יראה עוד שינויים וישאל על כולם יחד, אך כשרואה שמוזגים כוס שני ועוד לא פירשו לו, 'כאן' הוא שואל (תפארת ישראל י"ח, כה). ויש שפירשו 'וכאן הבן שואל' אינו הולך על מזיגת הכוס שני אלא על עקירת השולחן (ר"ן; מהר"ם חלאווה). ויש שגורס 'וכן' הבן שואל, מלשון הכתוב (במדבר כז, ז) 'כן בנות צלפחד', כלומר נכון וראוי שהבן ישאל על מזיגת הכוס (רשב"ם בשם רש"י, שקיבל מרבו רבי יעקב בר יקר).

ומה שכתבה המשנה 'הבן שואל', הוא לא דוקא אלא אף בת בכלל (ע"פ מהר"ל מנהגים, סדר ההגדה כד). ■ להלכה, אחר אמירת 'הא לחמא עניא' וסילוק הקערה, מוזגים מיד כוס שני (ש"ע א"ח תעג, ז), ולא ימתין במזיגת הכוס עד שיעיג ל'לפיקר' שבאמירתו צריך לאחוז את הכוס, אלא מיד אחר סילוק הקערה מוזג (משנ"ב שם, סז). אם אין לו בן, בתו שואלתו (קיצור שולחן ערוך קט, ד; ערוך השולחן תעג, כא). והאם שאלה זו [מדוע מוזגים כוס שני] פוטרת משאלת 'מה נשתנה' או לא, ראה מה שכתבנו לעיל (קטו, א ד"ה פטרת).

מֶה נִשְׁתַּנָּה. ולא אמר 'למה נשתנה', אלא 'מה נשתנה' בלשון התפעלות, כמאמר הכתוב (במדבר כד, ה) 'מה טובוהו אהליך יעקב', או 'מה גדלו מעשיך ה' (תהלים צו, ב), שמתפעל עד כמה גדלו השינויים בלילה הזה, ותמה מה הטעם לשינויים הללו (ערוך השולחן תעג, כא, ובהגדה של פסח שלו ליל שימורים ד"ה עבדים היינו).

הַלֵּילָה הַזֶּה מְרֹר, ולא אומרים 'כולו מרור' [כפי שאומרים 'כולו מצה'], משום שבטיבול ראשון אוכלים שאר ירקות (תוס'),

אֵף כָּאֵן בְּפִרוּסָה. ומלבד המצה הפרוסה לקיים דין אכילת מצה, מביא עוד שתי מצות שלמות ללחם משנה, כשאר שבתות וימים טובים, ובוצע על אחת מהן (רש"י; רשב"ם; תוס'), או על שתיהן, הפרוסה והשלימה (רש"י ברכות לט, ב). ויש סוברים, שמלבד המצה הפרוסה די במצה שלימה אחת, ואף שמצה לבצוע בשבתות ובימים טובים על שתי ככרות, בא דין 'לחם עוני' ומגרע שאחת מהם תהא פרוסה, ודין לחם משנה מתקיים בהם (רי"ף; רבינו דוד; רמב"ם חמץ ומצה ח, ו). ויש סוברים, שאם חל פסח בשבת – יבצע על שתי מצות שלמות, ואם חל בחול – יבצע על מצה שלימה אחת יחד עם הפרוסה (טור א"ח תעה, ז, בשם 'חילוף מנהגים' ובה"ג).

ואת ברכת 'המוציא' יכוין לברך על השלמה, כשאר ימים טובים (רש"י; רשב"ם), או משום שהיא ברכה 'תדירה' (סידור רש"י שפד; תניא רבתי מח, בשם רבינו גרשום). וברכת 'על אכילת מצה' יכוין לברך על הפרוסה [משום שהיא באה משום 'לחם עוני' (ספר המכתם)], ובוצעים משתיים יחד, וכך מנהג העולם (ר"י בתוס'). ויש סוברים ההיפך, ש'המוציא' יברך על הפרוסה [כדרכו של העני לברך כל השנה 'המוציא' על הפרוסה (תשב"ץ צט)], ו'על אכילת מצה' יברך על השלימה (טור א"ח תעה, א, בשם 'יש מי שאומר'). ויש סוברים, שאת שתי הברכות יברך רק על הפרוסה, וגם יבצע עליה, אלא שמניח את הפרוסה בתוך השלימה, שיהא נראה כאילו בוצע על השלימה (ה"ד מנחם מיוני, וה"ד יום טוב בתוס' כאן ובברכות לט, ב ד"ה הכל), ש'המוציא' שמברכים תחילה ראוי לברך על הפרוסה כדרכו של עני, וכיון שביכרו עליה 'המוציא' ראוי לברך עליה אף 'על אכילת מצה', 'הואיל ועבידתא בה חדא מצוה, נעבידי בה מצוה אחרית' (ספר המכתם).

■ להלכה, יקח שלשה מצות (ש"ע א"ח תעג, ד), שנים ללחם משנה' כשאר ימים טובים, והאמצעית יבצעה לשתים, חציה לקיים מצות אכילת מצה, וכמאמר הכתוב 'לחם עוני', שדרכו של עני בפרוסה [וחציה השני לאפיקומן (משנ"ב שם יח, ו-ז)]. יניח את הפרוסה בין השלמות, יברך 'המוציא', ישיט את התחתונה, ויברך 'על אכילת מצה' הן על השלמה העליונה, והן על הפרוסה האמצעית (ש"ע שם תעה, א, ומשנ"ב שם, ב), לצאת גם את הדעות הסוברות ש'המוציא' על השלמה ו'על אכילת מצה' על הפרוסה, וגם את הדעות הסוברות להיפך (ביאה"ל שם ד"ה ויברך).

מֶה דְּרָכּוֹ שֶׁל עֲנִי הוּא מְסִיק וְאֵשְׁתּוֹ אֹפֶה וְכוּ, שיראים שמא יצטנן התנור קודם שישלימו להכין את העיסה [ולא יהא להם עצים להסקה שניה (ריב"ן)], לכן הם מזדרזים ושניהם מתעסקים בעיסה יחד, האיש מסיק והאשה אופה (רשב"ם). ויש שפירש, שעושים זאת לזרז האפה מחמת רעבונם (ר"ן). או משום שאין להם עבדים, אף כאן אפילו הם עשירים יזדרזו שהוא יסיק ואשתו תאפה, שלא יבוא לידי חימוץ (שבלי הלקט ריח). ■ להלכה, הרא"ש היה משתדל במצת מצוה ועומד על עשייתה, ומזרז את העוסקים בהם ומסייע בעריכתה, וכן ראוי לכל אדם לעשות, להיטפל הוא עצמו במצוה (ש"ע א"ח תס, ב), משום 'מה דרכו של עני' וכו' (הגר"א שם, ב), ומשום ש'מצוה בו יותר מבשלוהו' (משנ"ב שם, ה, ע"פ מג"א שם) [ולכתחילה יזהר כן בכל המצות, כי רבה בהם ממשלה (משנ"ב שם, ו)].

וְאִי לֹא מְצֻנָּה, מְשֻׁם מַאי מִיָּתִי לָהּ, אֲמַר רַבִּי אֲמִי מְשֻׁם קָפָא, ולדעת תנא קמא הוא רק משום סכנה, ואינו מצוה, ורבי אליעזר ברבי צדוק [במשנה] סובר שהוא מצוה [זכר לתפוח או

מתחיל בגנות ומסיים בשבח, כדי לשבח ולהודות לה' יתברך ש'מאשפות ירים אביון' (ריטב"א בהגדה של פסח). או משום שביים שמחת לבו של אדם ראוי לו לזכור תחילה שפלותו וגנותו, כדי שלא תזוז דעתו עליו, ובהכרח גם יודע וישבח יותר (מהרש"א ח"א). או משום שידיעה ברורה של דבר, היא רק לאחר העמדת הדבר ההפכי שלו, כך הכרה אמיתית של ה'שבח' היא רק אחר העמדת 'הגנות' תחילה (מהר"ל נצח ישראל, א, ובגבורות ה' נב, כתב שני טעמים נוספים). והגמ' להלן תבאר מה היא הגנות, וראה להלן (ד"ה רב אמר), שם ביארנו מה הוא השבח.

ואף שמצות עשה להזכיר יציאת מצרים כל יום ביום ובליילה, שנאמר (דברים טז, א) 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך' (רמב"ם קריאת שמע א, ג), אלא שבכל השנה יוצאים ידי חובה בזכירה בהרהור, ואילו בליל ט"ו בניסן צריך להזכיר דוקא בפה (פמ"ג פתיחה לקריאת שמע, ד). ויש סוברים, שאף בכל השנה לא יוצאים ידי חובה בהרהור (חנינך מצוה של; שאגת אריה ג), אלא שכל השנה המצוה היא 'להזכיר' יציאת מצרים, ובלייל ט"ו בניסן המצוה היא 'לספר' את יציאת מצרים, והחילוק בין זכירה לסיפור הוא כדלהלן: [א] בזכירה אין צורך אלא להזכיר לעצמו את יציאת מצרים, ואילו סיפור הוא לספר לאחר דרך שאלה ותשובה, ואפילו אם אין לו אחר, יספר לעצמו דרך שאלה ותשובה. [ב] בזכירה די להזכיר את יציאת מצרים בלבד, ואילו בסיפור צריך לתאר את כל ההשתלשלות, ולהתחיל בגנות ולסיים בשבח. [ג] בזכירה אין חובה להזכיר את טעמי המצוה, אבל בסיפור חובה להזכיר את טעמי מצוות הלילה, וכמאמר רבן גמליאל [במשנה הבאה] 'כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן פסח מצה ומרור' וכו' (עמק ברכה [להר"א פומרנצקי] הגדה א, ששמע מהגר"ז בשם אביו הגר"ה, בדעת הרמב"ם; ח' הגר"ח סטנסייל על הש"ס), וכיון שמצוות צריכות כוונה, צריכים לכוין לצאת המצוה בשלשה דברים אלו (הגר"ח סטנסייל שם). ויש סוברים שגם בליל ט"ו בניסן יוצא ידי חובה בזכירה (אבודרהם בסדר הגדה, בשם הרי"ף, ומנחת חנינך מצוה כא אות א, בדעת הפרי חדש תעג, ו, שיוצא ידי חובה בהזכרת יציאת מצרים שבקידוש). וחילוק נוסף בין 'זכירה' ל'סיפור', שבסיפור יציאת מצרים כלול גם לעסוק בהלכות השייכות ליציאת מצרים (הגדה של פסח מבית לוי, קי-קטז, בשם הגר"ז). וראה מה שכתבנו להלן ד"ה ואם אין דעת, וראה עוד מועד לדוד א-מד-מה).

ידורש מארמי אוכב אבי עד שיגמורו כל הפרשה כולה, כיון שבברית בין הבתרים נאמר לאברהם אבינו 'כי גר יהיה דרעך וגו', ועבדים ועינו אותם ארבע מאות שנה, ואמרו חכמים (מכילתא בא) שחשבון הארבע מאות שנה מתחיל בלידת יצחק, שהרי אברהם יצחק היו גרים בארץ פלשתים ועקב גלה לבית לבן, ולכן עולים, שנים אלו למנין הגלות, וזה משמיענו הכתוב 'ארמי אוכב אבי וגו', שהגלות החלה עוד טרם יירדתם למצרים (ריטב"א בהגדה של פסח). ויש שפירש, שכיון שהמצה נקראת 'לחם עוני', משום ש'עונין עליו דברים הרבה' (ראה לעיל קטז, ב), לכן דורשים גם פרשה זו, בה נאמר 'וענית' ואמרת וגו' (אור שמח חמץ ומצה ז, ד).

גמרא. אשתו שואלת, שאין חובה להגיד דוקא לבן [או לבת, ראה לעיל (ד"ה וכאן הבן שואל)]. וסיפור יציאת מצרים הוא גם לאשתו או בינו לבין עצמו, אך דיבר הכתוב בהווה והזכיר 'והגדת לבנך', והידור מצוה בלבד הוא (האדר"ת, מובא בספר הזכרון יהודה לקדשו, כ).

כלומר שאפילו ששינו לעיל (קיד, א) שמי שאין לו שאר ירקות, אוכל חזרת לטיבול ראשון, כיון שיכול לאכול שאר ירקות לטיבול ראשון, רק שבפועל אין לו, אינו יכול לומר 'כולו מרור' (תוס' י"ט; יד דוד). ויש גורסים 'כולו מרור' (ריטב"א בהגדה של פסח, בשם רש"י; מעשה רוקח), והכוונה שבליילה זה אפילו שאר ירקות שאנו אוכלים בטיבול ראשון מרים הם לנו, זכר למרירות שעשו לנו במצרים (ריטב"א שם, בשם רש"י, וראה שתמה עליו ומבאר באופן אחר). ויש שאינם גורסים שאלה זו כלל, ולדעתם שואלים רק שלש שאלות (ירושלמי, ר"ף; ר"א"ש). ■ להלכה, לא יאמר הלילה הזה 'כולו מרור', אלא 'מרור' (לבוש א"ח תעג, ז; ערוך השולחן א"ח תעג, כא).

הלילה הזה כולו צלי, שאלה זו נשאלת רק לדעת בן תימא (לעיל ע, א) הסובר שאף החגיגה הבאה עם הפסח נאכלת רק צלי, ודרך הגמ' להזכיר דבר במקום אחד, ולא לחזור ולהזכירו במקומו הראוי שנית (תוס', וראה מה שכתבנו לעיל קיד, ב ד"ה צריך שני). ואמנם מותר לאכול גם בלילה זה בשר אחר מבושל, אך כיון שלעיל (קיד, א) שנינו שמביאים לשולחן שני תבשילין, זכר לפסח וזכר לחגיגה, ומסתבר שבזמן המקדש היו מביאים כעת לשולחן את קרבן הפסח ואת קרבן החגיגה עמו, ואילו את שאר מאכלי הסעודה היו מביאים רק סמוך לאכילתו, ומאחר ורואה הבן לפניו כעת רק צלי, לכן שואל מדוע הלילה הזה 'כולו צלי', ואילו לדעת חכמים שהחגיגה יכולה להיות מבושלת, אינו שואל שאלה זו (רש"ש, המוסף שלאור זה מיישב מדוע אינו שואלים על הארבע כוסות, כיון שהם אינם לפנינו).

ושאלה זו נשאלה רק בזמן שבית המקדש היה קיים (רשב"ם), ובה'א לחמא עניא' לא השמיטו אמירת 'כל דצריך ייתי ויפסח', שאפשר לפרשו שכל הצריך לחוג את חג הפסח, יבוא ויחוג עמו (רשב"ץ מאמר חמץ). ומאחר ויש ענין לשאול ארבע שאלות, כנגד ארבע גאולות, ארבעה בנים וארבע כוסות, לאחר החורבן אנו שואלים 'שבכל הלילות אנו אוכלים בין יושבים ובין מסובין, הלילה הזה כולנו מסובין'. והטעם ששאלה זו לא נזכרה בגמ', משום שבזמנם לא היה שינוי בהסיבה בלילה זה, כיון שהיה דרכם להסב בכל השנה, ואילו אנו אין דרכנו להסב (פירוש הגר"א להגדה של פסח ד"ה מה נשתנה). אך יש שכתב, כי הבן שואל חמש שאלות, על הטיבול, מצה, צלי, מרור והסיבה (רמב"ם חמץ ומצה ח, ב).

הלילה הזה שתי פעמים. ואף שהתינוק עדיין לא ראה טיבול שני, הוא שואל עליו, משום שאחרי שהביאו מצה ועקרו את השולחן, הוא תמה על כך באזני אביו, והאב מסביר לו כי יחזירו אותו לטיבול שני, והוא שואל למה מטבילין שתי פעמים (תוס' לעיל קיד, א ד"ה הביאו). או שמבין התינוק מדעתו שטיבולו פעם שנית, כי כן היה דרכם לטבול בסעודה, ואחרי שראה שקודם הסעודה הטיבול פעם אחת, הוא שואל למה הלילה הזה מטבילים שתי פעמים (תלמיד הרשב"א, מובא בקובץ שיטות קמאי לעיל קטז, א). ואם את ה'מור' אוכל בטיבול, ראה מה שכתבנו לעיל (קטז, א ד"ה והדר).

ולפי דעתו של בן אביו מלמדו, אם מבין יפרש לו הכל (רשב"ם). שאם הוא קטן או טיפש, אומר לו: בני, כולנו במצרים היינו עבדים כמו שפחה זו או כמו עבד זה, ובלילה הזה פדה אותנו הקב"ה ויוציאו לחירות, ואם היה הבן גדול וחכם, מודיעו מה שאירע לנו במצרים, וניסים שנעשו לנו על ידי משה רבינו, הכל לפי דעתו של הבן (רמב"ם חמץ ומצה ב, ב).

ששואלין 'זה לזה' הוא דוקא, ולא מועיל שרק האחד ישאל את חבריו, וחבירו יצא מדין 'שומע כעונה' (הערות הגר"ש אלישיב כאן ובברכות כב, ב, בדעת הרמ"א תעג, ז שכתב שאם הבן או האשה שואלים, אין צריך לומר 'מה נשתנה', ומשמע שכאשר תלמיד חכם שואל את חברו, כן צריך לומר). ■ להלכה, תלמיד חכם אחד שואל את חברו, ואין הנשאל צריך לומר 'מה נשתנה' [כדעת שו"ע הרב] (משנ"ב תעג, ע, וראה משנ"ב מהד' דרשו שם הע' 74, אם מועיל 'שומע כעונה').

רב אמר מתחלה עובדי עבודת גלולים היו אבותינו, ושמואל אמר עבדים היינו. לדעת רב מזכירים רק 'מתחילה', ואילו לדעת שמואל רק 'עבדים היינו', ואנו נוהגים לעשות כדעת שניהם (רבנו חננאל). ויש שסובר שלא נחלקו את מה להזכיר, כי אילו נחלקו, במנהגנו אנו עושים שלא כדעת שניהם, אלא נחלקו את מה להזכיר תחילה, אם 'מתחילה עובדי עבודה זרה' כפי סדר המאורעות, או מ'עבדים היינו' שהוא עיקר הנס (ריטב"א בהגדה של פסח).

והשבח הוא היפך הגנות, ואם הגנות היא 'מתחילה עובדי עבודה זרה' היו אבותינו, אם כן השבח הוא 'ועכשיו קירבנו המקום לעבודתו', ואילו הגנות היא 'עבדים היינו', השבח הוא 'ויוציאנו ה' אלוקינו משם וגו' (ע"פ רמב"ם חמץ ומצה ז, ד).

אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה וכו'. מביאה הגמ' מעשה זה להוכיח שהלכה כדעת הסובר שהגנות היא מ'עבדים היינו' (ו"י בר יקר, בפירושו לתפילות; אבודרהם בסדר ההגדה).

משנה. רבן גמליאל היה אומר וכו', 'היה אומר' ענינו שהיה רגיל לומר כך [ראה רע"ב (אבות א, א)], אף כאן היה רגיל לומר זאת כל שנה ושנה, הזכיר והזהיר את העומדים לפניו לשאול ולדרוש זאת (שושנים לדוד [לר"ד פארדו], ע"פ רע"ב אבות א, א).

ומצות סיפור יציאת מצרים נוהגת מדאורייתא בזכרים וגם בנקבות (חינוך מצוה כא; חזון יחזקאל ר"ה ב, ו בחידושים, בדעת הרמב"ם, שבספר המצוות סוף מצות עשה מנה את המצוות שנשים פטורות, ומצוה זו לא מנאה, וראה מנחת חינוך שם, י). ומה ש'אשתו שואלת' אינו ראייה, כי אפשר ששואלתו בכדי שהוא יקיים מצותו בעניינתו לה (מנחת חינוך שם). והטעם שהן חייבות אפילו שהיא מצות עשה שהזמן גרמא, הוא לא משום 'שאף הן היו באותו הנס', כי סברא זו מחייבת רק מדרבנן (מנחת חינוך שם, ע"פ תוס' לעיל קח, ב ד"ה היו, ומגילה ד, א ד"ה שאף), אלא שאחד מתנאי המצוה של מצה הוא סיפור יציאת מצרים עליה, ולכן נקראת 'לחם עוני' – 'שעונין עליו דברים הרבה', וכיון שהן חייבות במצה, הן חייבות אף בסיפור (הסתייפלר במכתב המובא בקובץ תשובות א, נב, וראה שם שהגר"ש אלישיב כתב טעם נוסף). ויש שסובר, שחובי נשים בסיפור יציאת מצרים הוא רק מדרבנן (חיי אדם קל, יב, וראה תוס' סוכה לה, א ד"ה מי, ומנחת חינוך שם). ■ להלכה, נשים חייבות בסיפור יציאת מצרים (שו"ע או"ח תעב, יד, ומשנ"ב שם, מה. ואם מדאורייתא או מדרבנן, ראה משנ"ב מהד' דרשו שם הע' 49).

ואם לאו הוא שואל לעצמו, שהדיבור בפה מעורר את הלב (חינוך מצוה כא).

ואפילו שני תלמידי חכמים שיוצאין בהלכות הפסח שואלין זה לזה, כי סיפור יציאת מצרים ענינו פירסום נפלאות וניסים שעשה הקב"ה, ולכן לבנו שאינו יודע המצוה כלל, מתקיימת המצוה יותר, שכך הפירסום גדול יותר, ואפילו שני תלמידי חכמים שכבר יודעים כל ענין הפסח, מצוה עליהם לספר ולדבר, כי סיפור בפה יש בו פירסום גדול יותר (מהר"ל גבורות ה', ב). ואין צריכים לשאול זה לזה, אלא האחד שואל את חברו 'מה נשתנה', ואחר כך מתחילים שניהם 'עבדים היינו' (שו"ע הרב תעג, מ). ויש שסובר